

Ганна КОСІНОВА (Харків)

**До питання про ліквідацію автономії
університетів в Росії у 1884 році
(за матеріалами Харківського університету)**

З моменту запровадження в 1884 році в російські університети нового статуту, його упорядників гостро критикували за ліквідацію університетської автономії. У роботах того і більш пізнього періоду предмет «університетської автономії» усвідомлювався не тільки як «наука загалом» за С. І. Гессеном (1887–1950) [21, С. 142], але і як надання абсолютних прав та контролю за всіма сферами життя університетській колегії. Тому так гостро сприйняли університетські кола відміну в 1884 р. виборності вищих університетських посад, передачу міністерству освіти права призначати професорів на університетські кафедри, встановлення з боку міністерства освіти бюрократичного контролю за всіма сферами університетського життя. Такий погляд закріпив у подальшому за статутом 1884 р. статус «реакційного» і ввів його в систему контрреформ кінця XIX ст.

У даній статті робиться спроба оглянути життєдіяльність Харківського університету не тільки з точки зору визначення ролі уряду чи міністерства освіти в його керуванні, скільки окреслення тих повноважень університетської адміністрації, що залишилися за нею у 1884 р. та розширювалися протягом 1884–1906 рр. Для цього пропонуємо проведено в 1884 р. реформу університетського управління розглянути з позицій колегії та уряду, простежити зміни повноважень адміністрації університету, його рад, порівняти управління імператорського університету з закордонними вищими навчальними закладами.

Висновки даної роботи зроблені на основі проведеного дослідження законодавчих матеріалів (статути 1863, 1884, проекти статутів 1906, 1909, 1910 років), нормативних документів (циркуляри по Харківському навчальному округу за 1884–1917 рр.).

Переходячи до розгляду реорганізації управління у 1884 р., визначимо повноваження ректора тодішнього російського університету. Зазначимо, що у Франції “ректор академії” був призначеним чиновником, а не членом професорської колегії. У Німеччині вищим органом університету взагалі був сенат – комітет під головуванням ректора. Сенат поєднував функції ректора і ради університету. В державних університетах США, таких як Ann Arbor (Мічиган), Columbus (Огайо), Urbana (Іллінойс) управління знаходилося в руках президента та комітету члени якого обиралися чи народом, чи призначалися губернатором штату [13, С. 12, 29]. Тобто на такі посади, які відповідали ректорській російського університету, переважно призначалися сторонні особи. Але в російських університетах протягом усього періоду їх існування колегії гостро виступали проти призначення, відстоюючи право самостійного обрання вищих посадових осіб університету. Така вимога невід’ємно пов’язувалася з розширенням сфери компетенції ректора в усіх галузях університетського життя, а питання про належність цих осіб не до університету взагалі не існувало.

Розглянемо повноваження ректора російського університету й умови заміщення цієї посади. Так, за статутом 1804 р. ректор обирався на один рік всіма членами ради університету. У 1826 р. право призначати ректора фактично безстроково отримав попечитель – “до видання нового статуту для університетів”. Виборність ректора не була відмінена статутом 1835 р. Однак отримання цієї посади стало повністю залежати від попечителя [1, С. 14, 23, 131]. А з 1849 р. рада університету остаточно була позбавлена можливості обирати ректора [4, С. 5]. Статут 1863 р. приніс зміни: ректора на чотири роки обирала університетська рада, а деканів на три роки – ради факультетів. Повноваження ректора за статутом 1863 р. були в більшості своїй почесними: він мав представницькі функції (доводив вимоги колегії до попечителя та

інших властей), спостерігав за нормальним ходом навчального процесу, давав відпустки членам колективу університету, займався прийомом студентів. Діяв він у рамках повноважень, наданих йому радою університету [15, С. 36, 40; 8, С. 719].

Ще з 1849 р. в уряді почала знаходити підтримку думка про необхідність привести університети до стану державних навчальних установ [4, С. 5]. Засобом для реалізації цієї програми була ліквідація виборності керівних посад в університеті. Цей крок вважали тоді в урядових колах виправданим з декількох причин. По-перше, ректори, декани, секретарі факультетів і рад університетів були представниками не навчальної колегії, а уряду. Уряд, який фінансував університет, наділяв їх владою і правами керівництва. Однак кандидат на посаду знаходився в повній залежності не від уряду, а від своїх виборців і тому охороняв майже виключно їх інтереси. По-друге, у виборності бачили причину негативних явищ, які мали місце в університеті. Серед них утворення в колегії угруповань, які не мали нічого спільного з інтересами науки, а також загострення відносин між студентами і викладачами [22, С. 298–299]. Отже, негативне ставлення до ідеї колегіального правління в урядових колах зумовила неспроможність колегій захистити інтереси держави в університетах (наприклад, під час студентських заворушень). Наслідком цього стала ліквідація у 1884 р. виборності вищих посад університету. В Харківському університеті всі, окрім ректора Г. М. Цехановецького, якого, за спогадами Д. І. Багалія, зняли з посади через висвітлення на лекціях з політичної економії в 1880–1881 р. теорії К. Маркса, залишилися на свої місцях [2, С. 46, 48]. Обрання на посаду ректора в російському університеті назавжди стало залежати від лояльності кандидата до урядового курсу. Але це не має відношення до «університетської автономії» – не означало призначення на керівні посади сторонніх чиновників, обмеження повноважень власне ректора.

Навпаки, під час роботи над статутом 1884 р. представники комісії для розгляду повноважень ректора висловилися за начальницький, а не представницький характер ректорської посади [22, С. 292, 295]. Такий погляд відбився у статуті 1884 р. – функції ректора університету були розширені. Крім закріплення поперед-

ніх прав, ректора зобов'язали слідкувати за виконанням студентами встановлених правил, за утриманням у належному стані навчально-допоміжних закладів, правильним розподілом коштів. Одна частина колективу університету (переважно чиновники) стала прямо підпорядковуватися ректору, на другу (викладачі, інспектори студентів) він міг впливати через зауваження, вказівки і нагадування [15, С. 31–32, 35–36, 39–40].

Отже, за статутом 1884 р. ректор як носій в минулому переважно представницьких функцій, отримав дисциплінарну, фінансову, ревізійну та адміністративну владу. Однак і ліквідована у 1884 р. виборність посади ректора не була утримана урядом. В умовах внутрішньої ситуації на рубежі XIX – XX століть урядові кола прийняли до уваги позицію університетської колегії. Вона бачила головну причину безпорядків, які поглинули університети, у відсутності права виборності університетського керівництва: “З 1898 по 1906 р. школа знаходилася в стані анархії, з якою енергійно боролась російська професура через те, що начальство не мало ніякого морального авторитету” [3, С. 7]. Вони добилися повернення виборності посад у 1905 р. Це право фіксувалося у введених 27 серпня 1905 р. Тимчасових правилах та указі Сенату від 17 вересня 1905 р. [6, С. 7–8]. У проектах нових статутів 1905 і 1910 рр., що укладалися представниками колегії спільно з урядовцями, виборність посад зберігалася [13, С. 4–6, 26; 19, С. 2], але не вона, мабуть, була засобом для припинення студентських безпорядків, оскільки вони продовжувалися.

Такі зміни в розподілі повноважень на користь ректора не змінили ситуацію з некерованості урядом університетських настроїв в дусі державної політики. Значною мірою вони вплинули на внутрішній розподіл влади в університеті та на характер тодішньої російської, а тепер і української «університетської автономії». Ми маємо безпрецедентний випадок не у тому, що ректором може стати тільки лояльна до урядової позиції людина. Це було і є дійсністю закордонних державних вищих навчальних закладів. Інше – ми маємо посадовця, наділеного серйозними повноваженнями і чи були вони і є сьогодні пропорційними щодо повноважень загальноуніверситетської чи факультетських рад?

За статутом 1804 р. загальноуніверситетська рада мала право обирати викладачів, почесних членів, розглядати заходи по вдосконаленню викладання в університеті, також контролювати грошові рахунки, які представлялися до ради головою правління – ректором. Рада призначала і звільнювала всіх університетських чиновників, ректора включно. Її рішення вступало в силу після розгляду в правлінні (за більшістю у дві третини голосів) і після затвердження міністерством [1, С. 14]. Статут 1835 р. з ведення ради університету виключив суд, університетську поліцію і все господарське правління [4, С. 4].

З прийняттям статуту 1884 р. відбулися деякі зміни в компетенції ради університету. Так, порівняно з правилами статуту 1863 р. рада університету позбавилася права остаточного рішення в таких питаннях: 1) розподіл предметів і порядок їх викладання (з 1884 р. програми створювали факультети, передавали до ради, а звіди на затвердження у міністерство); 2) призначення стипендій (факультетські пропозиції, минаючи раду, передавалися до правління); 3) розподіл штатних сум за факультетами (став затверджувати попечитель і міністр); 4) залишення при університеті стипендіатів; 5) розпорядження по виданню праць вчених; 6) зайняття вакантних кафедр (пропозиції факультетських рад передавалися до ради університету, а потім через попечителя – міністру); 7) ухвалення кошторису спеціальних коштів університету (на затвердження міністру). За радою університету статут 1884 р. залишив тільки визначення загальної кількості медалей за кращі студентські роботи і затвердження у вчених ступенях [15, С. 47–48]. Як і раніше, міністерство приймало пропозиції ради по реорганізації та створенню кафедр, заснуванню вчених товариств при університеті. За проектом статуту 1910 р. на затвердження міністру рада мала представляти кандидатів у ректори і проректори, правила для студентів і сторонніх слухачів, обрання почесних членів університету, влаштування урочистих зборів, утворення наукових товариств при університеті [17, С. 2]. Отже, рада університету статутом 1884 р. була позбавлена останнього голосу при вирішенні багатьох питань, що мали передаватися на затвердження міністру освіти. Цей крок міністерства на практиці міг тільки затягувати вирішення важливих питань життєдіяльності

університету тому з часом став більше формою, ніж ділом. Єдиним повноважним контролюючим органом в університеті залишився ректор, оскільки факультетські ради з прийняттям нового статуту 1884 р. подібних функцій не отримали.

Однак не можна не відмітити той позитивний бік статуту 1884 р., який сприяв розширенню компетенції факультетських рад в сфері організації навчального процесу. Цей перерозподіл повноважень в університеті на користь факультетських рад не отримав належного висвітлення в літературі, оскільки при дослідженні реорганізації управління університетом 1884 р. увага концентрувалася на критиці посилення контролюючих функцій міністерства. Втім саме із введенням статуту 1884 р. вирішення навчальних питань перейшло до компетенції факультетських рад. Мова йшла про проведення іспитів, заліків, надання випускних посвідчень та ін. До нових положень статуту можна віднести зобов'язання викладачів надавати звіти до факультетської ради про проведення практичних занять зі студентами, стеження факультетських рад за виконанням викладачами навчального плану. Збори факультетів самостійно обирали стипендіатів (аспірантів), кандидатури яких затверджував попечитель. Потім списки представляли до ради університету, але лише для відома. Приват-доценти також могли обиратися на факультетській раді. Після затвердження попечителем рішення факультетів раду університету лише інформували [15, С. 71–72, 75–76, 83]. Наступні міністерські проекти відображають усвідомлення необхідності подальшого розширення компетенції факультетських рад: за проектом статуту 1906 р. факультети мали отримати право самостійно розпоряджатися призначеними для їх навчально-допоміжних установ коштами [13, С. 4]. За проектом статуту 1910 р. на факультети мало бути покладено розподіл курсів з навчальних годин, розгляд програм, складання правил для проведення семінарів, наукових гуртків тощо. За цим проектом рада університету яка мала складатися з усіх ординарних професорів, отримувала контрольні функції по відношенню до факультетів, які раніше належали міністерству [19, С. 2].

Ще один університетський орган влади – правління – за статутом 1804 р. складалася з чотирьох деканів і особи, призначеної попечителем для постійного перебування в правлінні (з числа ординарних професорів). Очолював правління ректор. До компе-

тенції правління, як виконавчого органу ради університету, відносилися господарські справи і університетський суд. З введенням статуту 1835 р., посади постійного уповноваженого від попечителя при правлінні, синдика (юриста), секретаря ради університету були надані стороннім чиновникам [1, С. 14, 15, 116]. За статутом 1863 р. ректор залишався незмінним головою правління, до складу якого, крім ректора і деканів, став входити проректор. Як і раніше, до компетенції правління входили господарські питання. Хоча включений був розгляд студентських справ, у випадках важких провин, справи студентів передавалися до університетського суду [13, С. 20]. Статут 1884 р. фактично нічого не змінив у компетенції правління, тільки проректор став називатися інспектором і призначатися з чиновників. Крім того, правління стало займатися розподілом стипендій та грошових допомог. За проектом 1906 р. до складу правління передбачалося ввести представників факультетів (по одному професору від кожного) [13, С. 5]. Таким чином, фінансові справи і судочинство були основними видами діяльності членів цієї установи, яка з моменту свого заснування складалася з представників професорської колегії. Посади сторонніх чиновників, насамперед юриста та інспектора студентів мали контролювати діяльність виборних представників колегії. Публікація кожного року звітів про фінансову діяльність правління Харківського університету лише додавала авторитетові її представникам.

Розширення автономії російського університету наприкінці ХІХ ст. ішло і по лінії поступової передачі контролю за студентами від сторонніх чиновників до професорської колегії. Це можна простежити на еволюції університетської судової влади. Її представляли інспекція та університетський суд. Перша була створена у 1804 р. для контролю за студентами. Другий – для розгляду дисциплінарних порушень колективу університету. У своєму розвитку ці установи пройшли кілька етапів, сфера компетенції їх поєднувалася. Розглянемо це в історичній перспективі.

Так, за статутом 1804 р. на посаду інспектора обирався один з ординарних професорів, а помічниками ставали кандидати або магістри [1, С. 86]. Однак з 1835 р. інспектор мав обиратися вже з

військових чи цивільних чиновників з підпорядкуванням попечителів округу. Інспекція отримала право нагляду за студентами і поза стінами університету, а також можливість самостійно карати студента без суду в адміністративному порядку [4, С. 4]. З 1861 р. інспекція почала співпрацювати з місцевою поліцією. Так, студенти були підпорядковані не тільки керівництву університету але й, на загальних умовах, поліції. Поліція контролювала студентів через “свідоцтво на житло”, яке було дійсним лише для того міста, де навчався студент (до 1907 р. воно надавалося на рік, а з 1907 р. – на півріччя). З іншого боку, в університетській інспекції студенти отримували на півріччя вхідний квиток. Тільки з дозволу інспекції батьки могли відвідати дітей-студентів. Контроль інспекції за поведінкою студента під час канікулярного відпочинку здійснювався також поліцією, в якій студент мав відмічатися одразу по приїзді додому [10, С. 244–245]. Статут 1863 р. дещо повернув правила 1804 р. Так, дії інспекції не повинні були виходити за межі університету. Ступінь провини студентів і рішення щодо їх покарання мав розглядати університетський суд. Інспектор повинен був призначатися радою університету (з затвердженням міністром) з осіб, які закінчили університет. Передбачалася також можливість передати нагляд за студентами проректорові який би обирався на три роки з числа професорів. Інструкцію для інспекції дозволили скласти раді університету але вона мала враховувати міністерські вимоги [13, С. 20]. Студентські заворушення в університетах викликали у 1879 році появу міністерської “Тимчасової інструкції для студентів”, яка не тільки поновлювала правила статуту 1835 р., але й розширювала повноваження інспекції. Так, ректорові не дозволено було втручатися у справи, які стосувалися студентів. Інспектора став призначати попечитель. З його відома інспектор міг застосовувати дисциплінарну владу над студентами. Інспектор повинен був наглядати вже не тільки за дисципліною студентів але й за їх навчанням та моральним станом [5, С. 1–4]. Інспектор поєднав обов’язки слідчого, прокурора і судді. Значною мірою від нього стало залежати матеріальне забезпечення студента [9, С. 38].

Статут 1884 р. дав інспекції двох керівників. З одного боку, в усі питання зі студентських справ міг втручатися попечитель,

під керівництвом якого діяв інспектор. З іншого боку, інспектор студентів мав підпорядковуватися в своїх діях ректорові [15, С. 111]. Інспекція повинна була наглядати за студентами як в університеті, так і за його стінами. В першому випадку малося на увазі дотримання студентами та сторонніми слухачами встановлених правил поведінки. Інспектор міг вживати заходи у випадку їх порушення. Вироки з порушень студентів у залежності від важливості розбирали інспектор, ректор або правління [15, С. 19]. Університетське керівництво разом з інспекцією не могло припинити студентські заворушення, хоча колеги і запевняли у своїй здатності вплинути на студентську молодь за умови ліквідації за викладачем університету статусу чиновника, який призначався урядом. Хоч міністерство не поспішало з поверненням виборності, але вже з 1899 р. почало використовувати викладачів для стабілізації студентських настроїв (циркуляр від 21 червня 1899 р.). Так, професори мали налагоджувати відносини зі студентами і стати керівниками їх повсякденного життя. Для цього професорам дозволили вирішувати всі спірні питання безпосередньо зі студентами, тобто без втручання інспекції. Викладачі мали також очолити студентські наукові та культурно-побутові організації [11, С. 251]. При міністрі освіти Г. Є. Зенгері (1902–1904 рр.) уряд продовжив цю політику, яка оформилася в інститут кураторства. Куратором ставав викладач факультету який мав керувати студентами курсу [1, С. 267].

З іншого боку, міністерство сподівалося реанімувати позбавлену морального впливу на студентів однак незалежну від колеги, інспекцію. Тому у 1899 р. для підняття її авторитету, інспектори були зобов’язані налагодити “моральні” зв’язки зі студентами. Для цього вони мали допомагати влаштуванню студентів у місті: шукати для них заробітки, житло, дешеві їдальні, забезпечувати лікарняний догляд за хворими [1, С. 267].

Хоча уряд змушений був повернутися до практики статутів 1804 р., 1863 р., але на разі питання ліквідації системи нагляду за студентами не стояло, мова йшла лише про передачу її викладачам університету. З цим принципом погоджувалася ще у 1902 р. рада Харківського університету. Вона висловилася лише

за ліквідацію інспекції “в її нинішньому вигляді” і запровадження замість неї посади товариша ректора. Процес зміни проходив таким чином. Спочатку за правилами 27 серпня та 17 вересня 1905 р. інспекція перейшла під контроль ректору [7, С. 8]. А 14 вересня 1906 р. були ліквідовані посади інспектора університету та його помічників (останнього інспектора університету Алякритського звільнено за особистим бажанням на пенсію у 1906 р.) [14, С. 6]. Кошти, які йшли на інспекцію, стали витрачатися для стеження за порядком у приміщенні університету. Функції інспекції перейшли до проректора [12, С. 3].

Як зазначалося, другою інстанцією для розгляду студентських справ був університетський суд. За статутом 1804 р. університетський суд знаходився в компетенції правління університету і підрозділявся на 3 інстанції. До першої належав суд ректора, який, як керівник правління, вирішував справу самостійно чи разом з постійним представником попечителя при правлінні та синдиком (юристом). До другої категорії відносився колегіальний суд правління. Вироки цієї інстанції не могли становити більше, ніж 14 днів арешту. Суд приймав скарги на ректора і в таких випадках представляв свій висновок попечителю. Щодо карних справ, то проводив тільки попереднє слідство. Третьою інстанцією був суд ради університету і вирок його можна було спростувати тільки в Сенаті [1, С. 5]. Таким чином, за статутом 1804 р. університет у вирішенні проблем свого внутрішнього життя був самостійним. Статут 1835 р. ліквідував юридичний імунітет університету. Тільки за статутом 1863 р. був введений професорський суд (складався з трьох членів професорської колегії, над якими головував професор-юрист). Його вирок затверджувала рада університету [1, С. 75]. Професорський суд займався розглядом порушень студентами правил поведінки в університеті, а також зіткненнями студентів з викладачами та посадовими особами університету [15, С. 4]. Внаслідок неефективності діяльності університетського суду в умовах студентських заворушень, наприкінці 1879 року його ліквідували [4, С. 7]. У статуті 1884 р. діяльність суду також не передбачалася. Хоча у 1902 р. міністерство освіти поновило професорський суд варіанту 1863 р., однак

його діяльність не призвела до припинення студентських заворушень [7, С. 9]. Він зіграв, напевно, свою роль у наданні “певної недоторканості особи студента стосовно загальної позауніверситетської адміністрації” [11, С. 127], але для безпосередніх учасників це суддівство було тяжкою ношею: «кому з нас приходилося брати участь у них, той знає, як це важко» [18, С. 3].

Поступово міністерство намагалося розподілити розгляд порушень між різними інстанціями університету. Так, дисциплінарна влада в університеті за проектом статуту 1906 р. надавалася ректорові, проректору та університетському суду який мав складатися з професорів, обраних на раді університету. Інструкцію щодо діяльності суду мала складати рада університету [13, С. 10]. Цей проект був частково втілений у нових правилах про студентські збори та організації в університеті від 1907 р., за якими проступки студентів мали розбиратися професорським дисциплінарним судом. Правила виборів членів суду та проект інструкції для нього, як і за проектом 1906 р., мала виробляти рада університету, однак з обов'язковим затвердженням міністром освіти [20, С. 3]. Документи міністерства (наприклад, проектування статуту в 1908 р.) свідчать про намагання уряду посилити нагляд за студентами. З цією метою в університетах передбачалося ввести посади чотирьох помічників проректора, обов'язки яких мали носити інспекційний характер [16, С. 3].

Отже, в своєму розвитку судова система університету пройшла кілька етапів. З 1804 по 1935 р. та з 1863 по 1879 р. університетський суд мав колегіальне начало. Судові справи розбирали правління на чолі з ректором, рада університету чи обраний від неї комітет професорів. Паралельно з університетським судом діяв суд інспекції, формально компетентний у дисциплінарних справах. Їх неефективність призвела до ліквідації виборної сторони цієї системи і відокремлення з 1884 року інспекції від університетського керівництва. Вплив інспекції на розгляд порушень студентів випадає на 1879–1899 рр. Неможливість інспекції вирішити проблему студентських заворушень змусила міністерство знов залучати до цієї справи колегію як керівників (1899, 1902–1904), так і суддів (з 1902 р.). З 1902 р. міністерство створює

систему, яка поєднала чиновницьке начало (інспекція статуту 1884 р.) та колегіальне начало (професорський суд 1863 р.). Це поєднання не стало ефективним засобом по налагодженню нормального навчального процесу в університеті, в тому числі і через протидію колегії Професори були впевнені у неможливості вирішення студентської проблеми насильницьким шляхом і вимагали усунення від справ університету державних чиновників. Спочатку міністерство ще намагалось реанімувати інститут чиновницької інспекції, паралельно поступово відходячи від принципу протиставлення «колегія – студенти». З 1906 р. воно повністю перебрало на професорську колегію нагляд за студентами.

І під впливом статуту 1884 р. відбувся більш раціональний та ефективний, пристосований до реальних потреб навчально-наукового життя Харківського університету перерозподіл повноважень в першу чергу на користь факультетів. Внутрішня еволюція системи управління університету протягом 1884–1905 років позначилася розширенням повноважень ректора. З 1884 р. професорська колегія університету поступово розширювала права самоврядування, що поєднується нами з поняттям «університетської автономії».

Література

1. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования 1805–1905 гг. – Х.: Тип. ун-та, 1906. – 329 с.
2. Багалій Д. І. Автобіографія / Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 1–146.
3. Вернадский В. И. 1911 год в истории русской умственной культуры. – Б/м.: Речь, 1912. – 29 с.
4. Воробьёв В. А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1–10.
5. Временная инструкция для инспекции за студентами университетов Московского, Харьковского, Новороссийского и св. Владимира. – Х.: Унив. тип., 1879. – 10 с.
6. Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1905 г. – СПб.: Сенат. тип., 1907. – 535 с.

7. Всеподданнейший отчёт министра народного просвещения за 1905 г. – СПб.: Сенат. тип., 1907. – 535 с.
8. Глинский Б. Б. Университетские уставы (1775–1884) // Исторический вестник. – 1900. – № 2 (Г. 21). – С. 718–742.
9. Заключение о правилах для студентов об инструкции для инспекции. – Х.: Тип. ун-та, 1880. – 51 с.
10. Иванов А. Е. Высшая школа в России в XIX – начале XX в. – М.: Изд-во АН СССР, Ин-т истории СССР, 1991. – 392 с.
11. Иванов А. Е. Университеты России в 1905 г. // Исторические записки. – 1971. – Т. 88. – С. 114–149.
12. Об упразднении в университетах должности инспектора студентов и его помощника и об учреждении должности проректора // Циркуляр по Харьковскому учебному округу – 1906. – № 11. – С. 13–14.
13. Отзывы немецких и голландских профессоров о проекте университетского устава гр. И.И. Толстого – СПб.: Сенат. тип., 1910. – 62 с.
14. Пенсии // Циркуляр по Харьковскому учебному округу – 1906. – № 4. – С. 56.
15. Сравнительная таблица проекта устава Донского политехнического института, устава СПб Политехнического Института, уставов университетов 1884 г., 1863 г.; проектов уставов Императорских российских университетов школ, выработанных совещанием профессоров под председательством министра народного просвещения И. И. Толстого 1906 г. – СПб.: Тип. Мин-ва путей сообщения, 1909. – 134 с.
16. Утро. – 1908. – 21 августа.
17. Утро. – 1908. – 4 октября.
18. Утро. – 1908. – 8 октября.
19. Утро. – 1910. – 14 мая.
20. Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 26 июня.
21. Цит. за кн.: Поляков М. В., Савчук В. С. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи. – К., 2004.
22. Эвенчик С. Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // Учёные записки ГПИ им. В. И. Ленина. – 1969. – № 309. – С. 291–300.